

ДОТРИМАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

OBSERVING THE HUMAN RIGHTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS UNDER MARTIAL LAW

Шендрик Ю.В., викладач кафедри кримінального процесу та стратегічних розслідувань
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

У статті розглянуто питання дотримання прав людини у кримінальному провадженні під час воєнного стану. Проаналізовано вплив воєнного стану на гарантії дотримання прав і свобод людини, зокрема право на справедливий суд, право на недоторканність особи та право на захист.

Досліджено міжнародні стандарти та норми, які регулюють права людини під час конфліктів і воєнного стану, зокрема нормативні документи Генеральної Асамблеї ООН та Римський статут Міжнародного кримінального суду, також досліджено судову практику у сфері воєнних конфліктів, включаючи рішення Міжнародного суду ООН та Міжнародного кримінального суду, проаналізовано практику Європейського суду з прав людини.

Розглянуто конкретні випадки порушень прав людини у кримінальних справах, що виникають під час воєнного стану, зазначено можливі шляхи покращення захисту прав людини в подібних умовах, включаючи реформи законодавства та механізми міжнародного нагляду.

Проаналізовано зміни до кримінального процесуального законодавства України, які були внесені з моменту введення воєнного стану, зокрема зміни, що стосуються внесення відомостей про початок досудового розслідування до Єдиного реєстру досудових розслідувань; проведення огляду, обшуку житла чи іншого володіння особи; затримання уповноваженою службовою особою; застосування заходів забезпечення кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Розглянуто проблемні питання, пов'язані із порушенням прав людини, що найчастіше допускаються при проведенні слідчих (розшукових) дій у кримінальному провадженні; при затриманні особи, підозрюваної у вчиненні злочину; при обранні запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою.

Запропоновано шляхи вирішення зазначених проблемних питань, обґрунтовано необхідність внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема про врегулювання дій слідчого, прокурора при проведенні обшуку під час оголошення сигналу повітряної тривоги, з метою дотримання прав та забезпечення безпеки учасників обшуку, а також з метою якісного та своєчасного збору доказів вчинення кримінального правопорушення.

Ключові слова: воєнний стан, права людини, кримінальне провадження, міжнародне право, міжнародні стандарти, порушення прав людини, захист прав людини.

The article deals with the issue of human rights observance in criminal proceedings under martial law. Analyzed the impact of martial law on the guarantees of human rights and freedoms, in particular, the right to a fair trial, the right to personal integrity and the right to defense.

International standards and norms governing human rights during conflicts and martial law, in particular the normative documents of the UN General Assembly and the Rome Statute of the International Criminal Court, are studied, as well as case law in the field of military conflicts, including decisions of the International Court of Justice and the International Criminal Court, and the case law of the European Court of Human Rights is analyzed.

The article examines specific cases of human rights violations in criminal cases arising during martial law and identifies possible ways to improve human rights protection in such circumstances, including legislative reforms and international oversight mechanisms.

Analized the amendments to the criminal procedural legislation of Ukraine which have been introduced since the introduction of martial law, in particular, amendments relating to entering information about the commencement of a pre-trial investigation into the Unified Register of Pre-trial Investigations; conducting an inspection, search of a person's home or other property; detention by an authorized official; and application of measures to ensure criminal proceedings under martial law.

Examined the problematic issues related to human rights violations which are most often committed during investigative (search) actions in criminal proceedings; during detention of a person suspected of committing a crime; and when choosing a preventive measure in the form of detention.

Suggested the ways of solving these problematic issues, substantiated the need to amend the Criminal Procedure Code of Ukraine, in particular, to regulate the actions of the investigator and prosecutor during a search during the announcement of an air raid alert, in order to respect the rights and ensure the safety of the search participants, as well as to collect evidence of a criminal offense in a timely manner.

Key words: martial law, human rights, criminal proceedings, international law, international standards, human rights violations, human rights protection.

Постановка проблеми. Воєнний стан – це особливий період у житті країни, коли змінюються правові норми та порядки. Однак, незалежно від обставин, в країні має бути забезпечена дотримання прав людини, навіть під час проведення кримінального провадження. У такий непевний час для суспільства важливо забезпечувати права та свободи людини, захищати її від проявів насильства, злочинності та будь-якої форми дискримінації. Тому дотримання прав людини в кримінальному провадженні є надзвичайно важливою та актуальною темою, особливо в умовах воєнного стану.

У воєнний період дотримання прав людини у кримінальному провадженні має велике значення для збереження правопорядку та захисту від потенційних загроз безпеці країни. Проте, на жаль, часто можуть виникати ситуації, коли під час воєнного стану права та свободи

людини порушуються військовими, правоохоронними органами або іншими суб'єктами, що мають повноваження здійснювати кримінальне провадження.

Особливо важливою є роль правозахисних організацій, що повинні бути готовими втручатися в ситуації, коли права та свободи людини порушуються під час воєнного стану. Вони повинні бути досить ефективними в своїй діяльності, щоб забезпечувати правильну та об'єктивну роботу правоохоронних органів під час кримінального провадження, що проводиться в умовах воєнного стану [1, с. 136].

Таким чином, дотримання прав людини в кримінальному провадженні є ключовою темою у період воєнного стану, адже тільки в цьому випадку можна забезпечити безпеку та захист прав та свобод людини. Важливо наголосити на тому, що воєнний стан не може бути виправ-

данням для порушення прав людини, а тільки спонукає до особливої уваги та відповідальності за їх збереження та захист.

Аналіз публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. У контексті виконання діючого Кримінального процесуального кодексу України, аспекти захисту прав, свобод і законних інтересів особи були предметом аналізу в наукових працях таких вчених, як І. Глобук, Г. Тетерятник, О. Дроздов, Д. Колодчин, О. Кучинська, М. Макаров, А. Палюх, Н. Рогатинська, А. Руденко, Н. Сиза, Р. Тракало, В. Фаринник, М. Шумило та інші.

Метою цієї статті є аналіз дотримання прав людини в контексті кримінального провадження, що відбувається під час воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Під час воєнного стану Верховна Рада України внесла зміни до законодавства, включаючи КПК України. Однак, питання застосування цих змін на практиці залишається відкритим, і важливо, щоб органи кримінальної юстиції застосовували виважено аспекти, які регулюються КПК України. Це визначить, чи будуть в майбутньому подібні справи передані до розгляду Європейського суду з прав людини [1, с. 154].

Перш за все, варто проаналізувати основні аспекти кримінального провадження в умовах воєнного стану. Це дозволить нам більш ширше дослідити проблематику порушення прав людини під час досудового розслідування.

Згідно з оновленням статті 615 Кримінального процесуального кодексу України, якщо воєнний стан у країні або технічні обставини не дозволяють доступ до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР), слідчим, дізнавачем чи прокурором може бути видана відповідна постанова з відомостями, що зазвичай заносяться до ЄРДР згідно з частинами 1 та 5 статті 214 КПК України. Перед виданням постанови може бути проведений огляд місця події, але постанова повинна бути складена негайно. Ця норма пов'язана з положеннями частин 1 та 3 статті 214 КПК України, які вимагають внесення відомостей до ЄРДР якнайшвидше [2, с. 43].

Згідно зі стандартами ефективного розслідування, які визначені на підставі практики ЄСПЛ, важливим є дотримання вимог щодо оперативності та розумної швидкості розслідування. Незважаючи на можливі перешкоди та труднощі, які можуть виникати у конкретній ситуації, важливо, щоб національні органи влади оперативно реагували на них, щоб підтримувати громадську віру в їх відданість принципам верховенства права та їх здатність запобігати просям сприяям незаконним діям або терпимості до них. Це було підкреслено у рішенні ЄСПЛ у справі «Риженко проти України» (Заява № 55902/11) [3].

Хід та результати проведення слідчих або розшукових дій повинні бути зафіксовані за допомогою процесуальних документів або технічних засобів, за винятком випадків, коли технічні причини не дозволяють використовувати ТЗ. Якщо немає можливості скласти процесуальні документи про результати проведення СРД або інших процесуальних дій, то фіксація здійснюється за допомогою доступних технічних засобів. У цьому випадку протокол повинен бути складений не пізніше ніж протягом 72 годин з моменту завершення СРД або іншої процесуальної дії [2, с. 67].

Згідно з пунктом 1 частини 1 статті 615 Кримінального процесуального кодексу України, обшук або огляд житла можуть бути проведені без залучення понятих у випадку потенційної небезпеки для їхнього життя або здоров'я. Однак у такому випадку необхідно здійснити безперервний відеозапис за допомогою наявних технічних засобів [4, с. 12].

Проте, виникає проблема, якщо під час проведення обшуку лунає сигнал повітряної тривоги. Наразі практика дійсно є такою, що обшук продовжується, незважаючи на

цей сигнал. Ця ситуація не врегульована в ч. 1 ст. 235 КПК, яка передбачає можливість зайти за ухвалою тільки один раз. Тобто, фактично, немає чіткого регулювання, що робити, якщо обшук вже розпочато і оголошено повітряну тривогу.

Це може призводити до порушення прав осіб, присутніх під час проведення обшуку, оскільки їх можуть наражати на небезпеку, і відсутність конкретних правил у таких ситуаціях ускладнює ситуацію. Можливо, ця проблема потребує подальшого регулювання або змін в законодавстві, щоб забезпечити права і безпеку осіб, які перебувають в житлі під час обшуку при оголошенні повітряної тривоги.

Якщо слідчий суддя не може виконувати свої повноваження та обирати запобіжний захід строком до 30 днів через об'єктивну відсутність такої можливості, то такі повноваження можуть виконуватися відповідним керівником органу прокуратури за клопотанням слідчого чи прокурора. Проте це може призвести до небезпеки упередженості та зловживання повноваженнями керівника органу прокуратури. Згідно з пунктом 2 статті 615 КПК України, строк дії ухвали слідчого судді чи постанови керівника органу прокуратури може бути продовжений до місяця за клопотанням слідчого чи прокурора. Проте можливе подальше неодноразове продовження строку досудового розслідування [5, с. 14].

Можливо, варто розглянути можливість введення процедури подальшого підтвердження слідчим суддею правомірності такого рішення за першої можливості або після припинення чи скасування воєнного стану, оскільки інакше може створитися небезпека зловживання повноваженнями відповідним керівником органу прокуратури. Варто зауважити, що така процедура може застосовуватися лише для виключного переліку злочинів або у виняткових обставинах щодо тяжких чи особливо тяжких злочинів, якщо затримка в обранні запобіжного заходу може призвести до втрати слідів кримінального правопорушення чи втечі підозрюваної особи.

Крім затримання особи в порядку, передбаченому статтею 208 КПК України, під час воєнного стану дозволяється таке затримання в разі виникнення підстав, що вказують на потенційну втечу підозрюваної особи. Затримання проводиться уповноваженою службовою особою без ухвали слідчого судді чи постанови керівника органу прокуратури [6].

Варто погодитися з думкою Рогальської В. В. про те, що перелік підстав для затримання в умовах воєнного стану, порівняно із мирним часом, є розширеним, оскільки законодавчо встановлена можливість затримувати особу не лише з підстав визначених у ст. 208 КПК України, а й у випадках, коли є підстави вважати, що можлива втеча з метою ухилення від кримінальної відповідальності особи, підозрюваної у вчиненні фактично будь-якого виду злочину. Доведено, що застосування даних нормативних присів обумовлено дією воєнного стану і відповідно моментом і обставинами вчинення злочину. Така підстава, зокрема, може бути покладена в обґрунтування затримання особи, підозрюваної у колабораційній діяльності, порушенні законів та звичаїв війни, створенні не передбачених законом воєнізованих або збройних формувань, а також «невоєнних злочинів» тощо [7, с. 375].

Згідно з пунктом 5 частини 1 статті 615 КПК України, якщо відсутня технічна можливість виконати певні процесуальні дії у строки, передбачені законом, то такі дії повинні бути виконані негайно за першою можливістю, але не пізніше, ніж через 15 днів після припинення чи скасування воєнного стану. Це стосується таких процесуальних дій, як розгляд клопотань під час досудового розслідування, ознайомлення з матеріалами досудового розслідування до його завершення, подання та розгляд скарги на рішення, дії чи бездіяльність слідчого, дізнавача чи прокурора,

проголошення судового рішення, подання апеляційної та касаційної скарги, а також використання показань, отриманих під час допиту.

Отже, виконання процесуальних дій в обставинах, коли відсутня технічна можливість виконати їх у строки, передбачені законом, повинно здійснюватися якнайшвидше за першою можливістю, але не пізніше, ніж через 15 днів після припинення чи скасування воєнного стану [6].

Згідно з частиною 11 статті 615 КПК України, показання свідків, потерпілих чи підозрюваних можуть бути використані як доказ у суді, але тільки при умові, що їх хід та результати були зафіксовані доступними засобами відеофіксації, включаючи мобільні телефони. При проведенні допиту підозрюваного обов'язково повинен бути присутній захисник. Це свідчить про те, що законодавець уважно відноситься до забезпечення прав людини на захист та дотримання основних принципів кримінального провадження, зокрема, принципу безпосередності дослідження доказів, але також враховує умови воєнного стану. Таке положення можна вважати оптимальним компромісом в контексті забезпечення реалізації прав і свобод людини та забезпечення дієвого кримінального провадження.

Згідно зі статтею 53 КПК, якщо захисник не може безпосередньо взяти участь у проведенні окремої процесуальної дії, то слідчий або дільничник повинен забезпечити можливість проведення цієї дії з дистанційною участю захисника за допомогою засобів аудіо- та відеозв'язку [8, с. 214].

Якщо неможливо завершити досудове розслідування та направити до суду обвинувальний акт, клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру чи про звільнення від кримінальної відповідальності можуть бути зупинені на підставі вмотивованої постанови прокурора з викладенням обставин. При цьому, якщо такі обставини припинили існувати, строки поновлюються. Перед прийняттям постанови про зупинення, прокурор має вирішити питання продовження строку тримання підозрюваної особи під вартою.

Проблематика дотримання прав людини в кримінальному провадженні під час воєнного стану стає особливо актуальною через збільшення обсягу та складності завдань, що стоять перед органами кримінальної юстиції. Виникає питання про те, як забезпечити ефективність розслідування кримінальних проваджень, не порушуючи права та свободи осіб, які знаходяться під підозрою або під вартою.

Одним з основних питань, яке стосується дотримання прав людини в кримінальному провадженні під час воєнного стану, є питання про продовження строку тримання під вартою. Надзвичайна ситуація може бути використана як підстава для продовження строку тримання під вартою, проте це повинно відбуватися в межах закону та з урахуванням засад верховенства права та забезпечення прав людини [9, с. 153].

Іншою проблемою є відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження на етапі досудового розслідування. Законодавство передбачає особливу процедуру для цього, проте у практиці її точне та повноцінне виконання може бути складно в умовах воєнного стану. Наразі, потрібно шукати можливості для внесення законодавчих змін, щоб вирішити це питання.

Усі ці питання підтверджують необхідність виваженого та ретельного застосування норм КПК України та інших законодавчих актів, які регулюють кримінальну юстицію під час воєнного стану. Дотримання прав людини та забезпечення верховенства права має бути основним пріоритетом у будь-яких кримінальних провадженнях.

Правова система не може передбачити всі можливі виклики, які виникають під час війни, тому законодавство мирного часу повинно адаптуватися до нових обставин. Міністерство юстиції України вже відреагувало на

ці зміни і тимчасово відступило від деяких зобов'язань, які взяла на себе Україна за Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Це зроблено у межах нормативно-правових актів, які забезпечують певний рівень гарантій, щоправда, у зниженому обсязі.

Зниження конвенційних гарантій є обґрунтованим у воєнний час. Однак практика та досвід показують, що тимчасовість обмежень гарантій є ключовою у питанні їх пропорційності. Ці питання розглянуті в рішеннях ЄСПЛ у справах «Хлебик проти України» від 25 липня 2017 року [10] та «Куроченко та Золотухін проти України» від 11 лютого 2021 року [11]. Мінімізація конвенційних гарантій є необхідною умовою у військовий період, але вони повинні бути відновлені у повному обсязі в мирний час.

У рішенні у справі «Хлебик проти України» ЄСПЛ не визнав порушення ст. 5 Конвенції (право на свободу та особисту недоторканність), проте в рішенні у справі «Куроченко та Золотухін проти України» за подібних обставин порушення цієї статті було встановлено. Це пов'язано з питанням відновлення втрачених матеріалів кримінального провадження [10].

На сьогодні до КПК України внесені зміни, що передбачають особливу процедуру для відновлення матеріалів кримінального провадження на етапі досудового розслідування. Проте щодо судового провадження залишаються невирішені питання, зокрема з тих часів, коли був введений воєнний стан. Проблема полягає в тому, що відновлення матеріалів кримінального провадження можливе тільки після судового рішення, а КПК України передбачає точне відновлення матеріалів. Проте в таких умовах забезпечення повноцінного відновлення матеріалів, порівняно з тими, що були втрачені, практично дуже складно.

Проблему, виявлену в рішенні ЄСПЛ у справі «Куроченко та Золотухін проти України», потрібно невідкладно вирішувати. Для цього можна розглянути можливість внесення законодавчих змін, які допоможуть відновити матеріали кримінальних проваджень. Однак, стосовно питань, пов'язаних з обмеженням свободи та особистої недоторканності, зокрема тримання під вартою, КПК України (ст. 615) вже передбачає екстраординарні можливості для вирішення цих питань, зокрема надання повноважень керівнику відповідного органу прокуратури та автоматичне продовження запобіжного заходу у виді тримання під вартою на строк до двох місяців у випадках, коли суд не може розглянути відповідне питання [11].

Дотримання прав людини в кримінальному провадженні під час воєнного стану є надзвичайно важливою та актуальною проблемою, і вимагає пошуку шляхів для її вирішення.

Одним з можливих шляхів є підвищення рівня правової грамотності працівників правоохоронних органів та судової системи, які займаються кримінальними провадженнями. Це можна зробити шляхом проведення спеціальних тренінгів та курсів для цих працівників, які б дозволили ознайомити їх з нормами міжнародного та національного права про права людини в умовах воєнного стану та засобами захисту цих прав.

Окрім того, необхідно забезпечити відкритість та доступність судових процесів, зокрема, проведення публічних засідань, запису судових засідань та їх трансляції в Інтернеті, щоб громадськість мала можливість контролювати дотримання прав людини під час провадження кримінальних справ під час воєнного стану.

Також можна розглянути можливість впровадження спеціальних процедур та механізмів, які б забезпечували збір та зберігання доказів у кримінальних провадженнях, які здійснюються в умовах воєнного стану. Такі процедури можуть передбачати використання сучасних технологій, таких як збір доказів з використанням дронів або систем відеоспостереження.

Одним з важливих шляхів вдосконалення процесу дотримання прав людини в кримінальному провадженні під час воєнного стану є необхідність удосконалення законодавства, зокрема Кримінального процесуального кодексу України, щоб враховувати специфіку ситуації воєнного конфлікту та забезпечити захист прав та свобод людини у цій складній ситуації.

До того ж, необхідно проводити систематичні навчання та підвищення кваліфікації суддів, прокурорів, адвокатів, слідчих, оперативників, що задіяні в кримінальному провадженні під час воєнного стану. Також важливим є забезпечення доступу до правової допомоги та захисту прав людини, який може забезпечуватися за рахунок розвитку системи безкоштовної правової допомоги та залучення правозахисних організацій [12, с. 178].

До інших шляхів можна віднести збільшення кількості незалежних спостерігачів та міжнародних організацій, що моніторять дотримання прав людини в кримінальному провадженні під час воєнного стану, зокрема Організацію з безпеки та співробітництва в Європі, Управління Верховного комісара ООН з прав людини та Європейський суд з прав людини. Також можна враховувати позитивний досвід інших країн, де були введені спеціальні механізми та процедури для забезпечення захисту прав людини під час воєнного конфлікту.

Висновки. Питання дотримання прав людини в кримінальному провадженні в умовах воєнного стану в Україні є складним та актуальним.

Відсутність нормативного регулювання дій слідчого, прокурора при виконанні ухвали про дозвіл на проведення обшуку при оголошенні повітряної тривоги призводить до порушення прав осіб, які перебувають в житлі під час обшуку. На наш погляд, доцільно внести зміни до КПК та надати можливість переривання обшуку у разі виникнення потенційної небезпеки для життя чи здоров'я учасників обшуку, в тому числі можливість переривання відеозапису (якщо обшук здійснюється без залучення понятих).

Незважаючи на зміни, які вже були внесені до КПК України після початку повномасштабного вторгнення, виклики та проблеми все ще існують і вимагають системного підходу та постійного вдосконалення. Важливо забезпечити не тільки дотримання прав людини, а й ефективне розслідування кримінальних правопорушень, збереження доказів та забезпечення належної якості проведення слідчих (розшукових) дій. Для цього необхідно залучати досвід і практику міжнародних організацій, покращувати кваліфікацію працівників правоохоронних органів та судової влади, а також вдосконалювати законодавство, що регулює діяльність в цій сфері. Тільки таким чином можна забезпечити належний рівень захисту прав людини в кримінальному провадженні під час воєнного стану в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лазукова О. В. Особливий режим досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції : дис. канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2018. 276 с.
2. Тетерятник Г. К. Кримінальне провадження в умовах надзвичайних правових режимів: теоретико-методологічні та праксеологічні основи : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. 500 с.
3. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 4. Електронне видання (станом на 30 грудня 2022 р.). Дніпро-Львів-Одеса-Харків. 2023. 82 с.
4. «Риженко проти України» (Заява № 55902/11). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a73#Text (дата звернення 14.04.2024)
5. Гловюк І., Дроздов О., Тетерятник Г., Фоміна Т., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Видання 2. Електронне видання. Дніпро-Львів-Одеса-Харків, 2022. Станом на 03 травня 2022. 58 с.
6. Рогальська В.В., Фоміна Т.Г. Затримання особи в умовах воєнного стану: підстави та уповноваженні службові особи на здійснення. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2022. С. 371–376
7. Здійснення кримінального провадження та воєнний стан: які виклики стоять перед судами України. Верховний Суд. Офіційний сайт. 20 травня 2022 року. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1276689/> (дата звернення 14.04.2024)
8. Лазукова О. В. Особливості правового змісту інституту досудового розслідування в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4. С. 208–218.
9. Черкесова А. С. Досвід зарубіжних країн у механізмі реалізації гарантій прав і свобод підозрюваного, обвинуваченого. *Правова держава*. 2017. № 26. С. 149–154.
10. «Хлебик проти України» від 25 липня 2017 року. URL: <https://rm.coe.int/case-of-khlebik-v-ukraine-1-ukr-ed/1680738311> (дата звернення 14.04.2024)
11. «Куроченко та Золотухін проти України». URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-209051> (дата звернення 14.04.2024)
12. Лук'яненко Ю. В. Міжнародні правові стандарти затримання особи у кримінальному судочинстві. *Форум права*. 2016. № 1. С. 177–178.